

Krzysztof Czubocho

Legalność ładu jałtańsko-poczdamskiego z punktu widzenia prawa międzynarodowego publicznego

Zeszyty Prawnicze 11/3, 75-93

2011

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

KRZYSZTOF CZUBOCHA

Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa w Jarosławiu

LEGALNOŚĆ ŁADU
JAŁTAŃSKO-POCZDAMSKIEGO Z PUNKTU WIDZENIA
PRAWA MIĘDZYNARODOWEGO PUBLICZNEGO

1. WSTĘP

Przedstawiciele doktryny prawa międzynarodowego publicznego zajmowali się dotychczas problemem legalności decyzji jałtańsko-poczdamskich w niewielkim stopniu. Na tych decyzjach opierał się tak zwany powojenny ład pokojowy w Europie. Zatem próba oceny legalności tego ładu byłaby uważana za rodzaj rewizjonizmu niebezpiecznego dla międzynarodowego pokoju i bezpieczeństwa oraz racji stanu wielu państw. Międzynarodowy system bezpieczeństwa zbiorowego w systemie prawnym Ligi Narodów w zasadzie nie różnił się od stanu współczesnego. Pakt Brianda-Kelloga zakazywał wojny agresywnej. W konsekwencji jakakolwiek zmiana terytorialna musiała być wynikiem swobodnie wyrażonej woli państw zainteresowanych. Nieodpowiedzialna polityka mocarstw doprowadziła do rozpętania II wojny światowej. Sytuacja mocarstw stojących na gruncie legalizmu była tak ciężka, że musiały się one sprzymierzyć z jednym z agresorów (ZSRR) w celu pokonania innych agresorów (państwa „Osi”). Włączenie ZSRR do koalicji antyfaszystowskiej oznaczało konieczność uwzględnienia jego interesów w powojennym świecie. Na konferencjach w Jałcie i Poczdamie Wielka Trójka podejmowała decyzje o losach Europy i świata na podobnych zasadach jak czyniły to mocar-

stwa na kongresie wiedeńskim i na konferencji wersalskiej po I wojnie światowej. Problem polega jednak na tym, że stan prawa w 1945 r. nie dawał mocarstwom możliwości dowolnego kształtowania granic i decydowania o losie narodów i państw bez ich swobodnie wyrażonej zgody. Decyzje jałtańsko-poczdamskie miały charakter umowy zamkniętej, czyli były wiążące tylko dla Stanów Zjednoczonych, ZSRR i Wielkiej Brytanii. Zatem przed potwierdzeniem tych decyzji przez rządy państw trzecich (w odniesieniu do spraw dotyczących tych państw) były pozbawione mocy prawnej. Umowa międzynarodowa (poza wyjątkowymi sytuacjami) nie może zmieniać praw i obowiązków państw trzecich¹. Decyzje jałtańsko-poczdamskie zostały następnie potwierdzone przez państwa trzecie poprzez przystąpienie do umowy jałtańskiej i poczdamskiej, co miało te decyzje zalegalizować. W tym kontekście nasuwają się jednak poważne wątpliwości odnośnie wolnej woli państw potwierdzających decyzje jałtańsko-poczdamskie. Istotnym problemem jest także zmiana rządów w niektórych z tych państw będąca dziełem ZSRR w celu uzyskania takiego potwierdzenia. Celem referatu jest analiza najważniejszych decyzji Wielkiej Trójki w odniesieniu do umowy jałtańskiej i poczdamskiej pod kątem ich legalności oraz wpływu tych decyzji na współczesne poglądy doktryny prawa międzynarodowego w odniesieniu do takich spraw jak legalność państwa i rządu czy legalizacja początkowo nielegalnych zmian terytorialnych w wyniku zgody państwa, które doznało strat terytorialnych. Analiza decyzji jałtańsko-poczdamskich jest też istotna w kontekście toczącej się obecnie pomiędzy Rosją a państwami poszkodowanymi przez ZSRR „wojny” o kształt historii.

2. SYTUACJA MIĘDZYNARODOWA W LATACH 1926-1945

Po I wojnie światowej rozpoczął się proces delegalizacji wojny agresywnej na gruncie prawa międzynarodowego. Pakt Ligi Narodów (1919) zakazywał wojny agresywnej, dopuszczając wojnę sanacyjną.

¹ A. KLAFKOWSKI, *Umowa poczdamska a sprawy polskie 1945-1970*, Poznań 1970, s. 151.

Jeszcze dalej szedł Pakt Brianda-Kelloga (wszedł w życie w 1929 r.), który zakazywał uciekania się do wojny w stosunkach międzynarodowych. Po II wojnie światowej uznano, że postanowienia Paktu miały moc obowiązującą w stosunku do wszystkich członków społeczności międzynarodowej, (Pakt stał się częścią powszechnego prawa międzynarodowego), a agresorzy z czasów drugiej wojny światowej (z wyjątkiem ZSRR) zostali ukarani, ponieważ złamali postanowienia Paktu Brianda-Kelloga². Dodatkowo międzynarodowe bezpieczeństwo było chronione przez szereg umów wielostronnych i dwustronnych paktów o nieagresji (np. konwencje londyńskie o określeniu napaści z 1933 r. podpisane przez państwa Europy Środkowo-Wschodniej oraz ZSRR)³.

Porządek prawny okresu międzywojennego załamał się, ponieważ większość mocarstw nie była zainteresowana jego utrzymaniem. Stany Zjednoczone przejawiały postawy izolacjonistyczne a Niemcy, Japonia, Włochy i ZSRR dążyły do ustalenia nowego ładu w Europie i świecie w drodze wojen agresywnych. Na gruncie legalizmu stały w przededniu II wojny światowej tylko Francja i Wielka Brytania. Jednakże także te dwa państwa nie działały aktywnie na rzecz utrzymania porządku prawnego okresu międzywojennego. Przykładowo na konferencji w Monachium (1938) obydwie mocarstwa zgodziły się na oddanie Niemcom Sudetów a po agresji Niemiec przeciwko Polsce w 1939 r. nie podjęły działań zbrojnych w celu obrony Polski⁴.

W rezultacie w 1931 r. Japonia została agresorem w stosunku do Chin. W 1935 r. Włochy zaatakowały Etiopię. W 1938 r. dokonał się Anschluss Austrii oraz Czechosłowacja utraciła Sudety na Recz Nie-

² P. DALLIER, N.Q. DINH, A. PELLET, *Droit international public*, Paris, 1999, s. 895-897. ZSRR także złamał Pakt Brianda-Kelloga, ale wybiórcze oraz niekonsekwentne wymierzanie sprawiedliwości przez Wielką Trójkę sprawiło, że ZSRR nie poniosł żadnej odpowiedzialności za agresje z lat 1939-1940.

³ W. GÓRALCZYK, *Prawo międzynarodowe publiczne w zarysie*, Warszawa 1999, s. 53-54.

⁴ K. CZUBOCHA, *Kwestia utrzymania międzynarodowego pokoju i bezpieczeństwa w latach 1929-1945 (aspekty prawnomiędzynarodowe)*, «Saeculum Christianum» 8.2/2001, s. 132-134.

miec. W marcu 1939 r. Niemcy zajęły resztę Czechosłowacji. We wrześniu tego samego roku wspólna agresja Niemiec i ZSRR przeciwko Polsce przypieczętowała losy państw Europy Środkowo-Wschodniej. W wyniku Paktu Ribbentrop-Mołotow, który stanowił naruszenie ówczesnego prawa międzynarodowego, Niemcy i ZSRR podzieliły pomiędzy siebie terytorium Polski. Ponadto ZSRR rozpoczął wojnę agresywną przeciwko Finlandii (listopad 1939), w wyniku której Finlandia utraciła 10% terytorium; grożąc użyciem siły wymógł na Rumunii zrzeczenie się Besarabii i północnej Bukowiny (kwiecień 1940) oraz anektował Litwę, Łotwę i Estonię (sierpień 1940). Niemcy i Włochy kontynuowały agresję w innych częściach Europy⁵.

W obliczu wielokrotnych agresji działania Ligi Narodów miały charakter raczej symboliczny. Japonia oraz Niemcy wystąpiły z Ligi Narodów w 1933 r., Włochy w 1937 r. a ZSRR został usunięty z organizacji w grudniu 1939 r.⁶ Po pokonaniu Francji w 1940 r. formalnie prawnomiędzynarodowego porządku broniła już tylko Wielka Brytania. W istocie porządek ten załamał się zupełnie a poszkodowane państwa nie miały żadnych szans na przywrócenie stanu zgodnego z prawem międzynarodowym. Początkiem nowego ładu w Europie było przystąpienie do wojny Stanów Zjednoczonych oraz agresja Niemiec przeciwko ZSRR (1941). Powyższe wydarzenia doprowadziły do utworzenia koalicji antyfaszystowskiej, której reprezentantem była Wielka Trójka⁷. W praktyce nowy ład w Europie był dziełem Stanów Zjednoczonych, ZSRR i Wielkiej Brytanii. ZSRR jako wielokrotny agresor z lat 1939-1940 uzyskał prawo do współtworzenia tego ładu. Oznaczało to konieczność uwzględnienia interesów ZSRR w powojennym świecie a jednocześnie uniemożliwiło dochodzenie swoich praw przez państwa poszkodowane przez Związek Radziecki. Pomagając w rozgromieniu Niemiec ZSRR nie uwolnił się jednak od odpowiedzialności prawno-

⁵ R. BIERZANEK, *Zarys historii prawa międzynarodowego i historii jego nauki*, [w:] R. BIERZANEK, J. SYMONIDES, *Prawo międzynarodowe publiczne*, Warszawa 1992, s. 57-58.

⁶ J. PROKOPCZUK, *Historia powszechna 1871-1939*, Warszawa 1984, s. 330-331; A. PANKOWICZ, *Historia, Polska i świat współczesny*, Warszawa 1990, s. 36.

⁷ A. PANKOWICZ, *op. cit.*, s. 36-40.

międzynarodowej, chociaż Wielka Trójka w praktyce zastosowała taką właśnie interpretację⁸. W szczególności uznanie przez Wielką Trójkę nabytków terytorialnych ZSRR nie może być uważane za formę „wynagrodzenia” za wkład w pokonanie państw „Osi”

3. CHARAKTER PRAWNY I TREŚĆ DECYZJI JAŁTAŃSKO-POCZDAMSKICH

Wielka Trójka odbyła kilka konferencji. W 1943 r. odbyła się konferencja w Teheranie oraz miała miejsce konferencja w Kairze dotycząca Dalekiego Wschodu⁹. Najważniejsze znaczenie dla losów powojennego świata miały jednak konferencje w Jałcie i Poczdamie. Konferencja jałtańska odbyła się w dniach 4-11 lutego 1945 r.¹⁰ Podstawowe decyzje Wielkiej Trójki dotyczące powojennego ładu w Europie dotyczyły następujących spraw:

1. ustalenia powojennych losów Niemiec, które miały pozostawać pod kontrolą sojuszniczych mocarstw (Centralna Komisja Kontroli). Obciążono także Niemcy reparacjami wojennymi,
2. pozbawienia Polski Kresów wschodnich na rzecz ZSRR,
3. ustalenia terenów kontrolowanych (wyzwolonych) przez poszczególne armie sojusznicze,
4. przystąpienia ZSRR do wojny na Dalekim Wschodzie oraz uwzględnienia radzieckich roszczeń terytorialnych wobec Japonii (Sachalin, Wyspy Kurylskie),
5. rekompensaty dla Polski za utracone ziemie wschodnie w postaci Śląska, Pomorza i części Prus wschodnich,

⁸ K. CZUBOCHA, *Odpowiedzialność ZSRR za naruszenia prawa międzynarodowego w stosunku do Polski w latach 1939-1945*, «Zeszyty Prawnicze [UKSW]» 5.1/2005, s. 216.

⁹ Konferencja w Kairze w 1943 r. odbyła się bez udziału ZSRR i dotyczyła m.in. zwrotu Chinom terytoriów okupowanych od okresu międzywojennego przez Japonię.

¹⁰ Niektóre zagadnienia będące przedmiotem obrad były dyskutowane przez mocarstwa sojusznicze już podczas konferencji w Teheranie w 1943 r. Przykładowo wstępnie ustalono wschodnią granicę Polski na linii Curzona, ale nie powiadomiono o tym legalnych władz Polski na uchodźctwie. A. ALBERT, W. ROSZKOWSKI, *Historia Polski 1914-2000*, Warszawa 2001, s. 124-125.

6. transferu ludności (tzw. repatriacji będącej wynikiem zmian granic),
7. porozumienia co do utworzenia nowego rządu dla Polski pod nazwą Tymczasowy Rząd Jedności Narodowej¹¹.

Konferencja poczdamska (17 lipca-2 sierpnia 1945) potwierdziła ustalenia jałtańskie oraz wprowadziła nowe ustalenia dotyczące:

1. demilitaryzacji, denazyfikacji, demokratyzacji i decentralizacji Niemiec,
2. reparacji wojennych. Ustalono, że 15% odszkodowań przyznanych ZSRR należy się Polsce.
3. ostatecznego kształtu zachodniej granicy Polski oraz wysiedlenia Niemców z terenów przekazanych Polsce.¹²

Decyzje jałtańsko-poczdamskie uzyskały status umowy jałtańskiej i umowy poczdamskiej. Jak należy ocenić legalność obydwu umów z punktu widzenia prawa międzynarodowego publicznego? Ustalenia jałtańsko-poczdamskie należy podzielić na trzy kategorie:

1. wzajemne zobowiązania mocarstw sojuszniczych dotyczące tylko mocarstw,
2. ustalenia dotyczące ukarania agresorów,
3. ustalenia odnoszące się do państw trzecich.

Wzajemne zobowiązania mocarstw dotyczące tylko samych mocarstw były w zasadzie legalne z punktu widzenia prawa międzynarodowego (przykładowo współpraca mająca na celu pokonanie agresorów). Kwestie te nie budzą wątpliwości na gruncie prawa międzynarodowego.

Kwestia ukarania agresorów jest problematyczna. Po pierwsze w prawie międzynarodowym okresu międzywojennego nie było jasnych uregulowań dotyczących tej kwestii. Po drugie skala karania agresorów w praktyce wzbudza wątpliwości. W szczególności karanie zmniejszeniem terytorium agresora było stosowane przez Wielką Trójkę niekonsekwentnie. Francja nie uzyskała nabytków terytorialnych w stosunku do Niemiec, chociaż miała takie uprawnienia oraz

¹¹ A. PANKOWICZ, *op. cit.*, s. 87-89.

¹² W. ROSZKOWSKI, *Historia Polski 1914-2004*, Warszawa 2004, s. 155-156.

uzyskała zaledwie kilka miejscowości od Włoch. Natomiast ZSRR uzyskał Sachalin i Wyspy Kurylskie, pomimo tego, że Japonia nie była agresorem w stosunku do Związku Radzieckiego.

Uprawnienie do ukarania agresorów zmniejszeniem terytorium wynikało z prawa zwyczajowego. Taka praktyka istniała w klasycznym prawie międzynarodowym¹³. W porządku prawnym Ligi Narodów zmiany terytorialne miały być wynikiem wolnej woli państw zainteresowanych¹⁴. Jednakże można przyjąć, że agresor sam pozbawiał się możliwości korzystania z ochrony prawnej oraz prawa do zachowania integralności terytorialnej. Problemem otwartym pozostaje które państwa mogły być ukarane w ten sposób oraz w jakim wymiarze. Odłączenie od Niemiec Pomorza, Śląska i Prus Wschodnich można uznać za zasadne. W ten sposób Polska i ZSRR otrzymały rekompensatę za poniesione straty wojenne. Natomiast ukaranie w ten sam sposób Japonii, Finlandii i Rumunii budzi poważne wątpliwości na gruncie prawa międzynarodowego. Japonia nie była agresorem w stosunku do ZSRR a w przypadku Finlandii i Rumunii to Związek Radziecki był agresorem. Wielka Trójka przyjęła, że Finlandia i Rumunia współpracowały z państwami „Osi” a zatem powinny zostać ukarane. Takie założenie było fałszywe, ponieważ państwa te walczyły o odzyskanie utraconych terytoriów. Ponadto rozpoczynając działania wojenne występowały przeciwko wielokrotnemu agresorowi, który dopiero w przyszłości miał stać się członkiem koalicji antyfaszystowskiej.

Finlandia i Rumunia podpisały w 1940 r. traktaty stanowiące uznanie nabytków terytorialnych ZSRR w wyniku agresji i groźby użycia siły. Można by zatem założyć, że nie miały prawa do wszczynania kolejnej wojny. Tutaj rodzi się niezwykle istotny problem dotyczący charakteru prawnego takiego uznania. Jak już wskazano, w systemie prawnym Ligi Narodów każda zmiana terytorialna miała być wynikiem swobodnie wyrażonej woli państw zainteresowanych a wojna agresywna

¹³ G.J. TUNKIN, *Zagadnienia teorii prawa międzynarodowego*, Warszawa 1964, s. 358; B. WIEWIÓRA, *Granica polsko-niemiecka w świetle prawa międzynarodowego*, Poznań 1957, s. 68.

¹⁴ W. PETSCH, *Międzynarodowo-prawna ochrona terytorium państwa w systemie bezpieczeństwa zbiorowego*, Warszawa 1978, s. 111.

była zabroniona. Agresor sam pozbawiał się korzyści płynących z międzynarodowych uregulowań dotyczących zakazu uciekania się do siły w stosunkach międzynarodowych¹⁵. W tej sytuacji traktatów podpisanych przez Finlandię i Rumunię nie można traktować za uznanie nabytków terytorialnych ZSRR, ponieważ były one wynikiem wojny agresywnej lub groźby użycia siły. Gdyby było inaczej to cała zasada zakazu uciekania się do siły byłaby fikcją prawną. Po przegraniu wojny zazwyczaj państwo znajduje się w sytuacji przymusowej i musi podpisać traktat, na mocy którego zrzeka się utraconych terytoriów. W przeciwnym razie groziłyby mu dalsze represje wojskowe ze strony agresora. Finlandia i Rumunia zachowały zatem prawo do walki zbrojnej o odzyskanie utraconych terytoriów i nie były agresorami w stosunku do ZSRR. Związek Radziecki pozbawił się korzyści płynących z zakazu uciekania się do siły w stosunkach międzynarodowych, tzn. nie obowiązywał w stosunku do niego zakaz użycia siły, a działania zbrojne Finlandii i Rumunii przeciwko ZSRR były legalne (dążenie do przywrócenia stanu zgodnego z prawem). Nie było zatem podstaw prawnych do karania ich utratą części terytorium. Ponadto wojska fińskie nie były częścią armii niemieckiej podczas walki o odzyskanie utraconych terytoriów działając niezależnie¹⁶.

Japonia była agresorem w stosunku do Stanów Zjednoczonych, dlatego ewentualne straty terytorialne mogły mieć miejsce tylko na rzecz Stanów Zjednoczonych. W przypadku Węgier, które utraciły na rzecz ZSRR niewielkie terytoria na Zakarpaciu należy stwierdzić, że współpraca z państwami „Osi” uzasadniała straty terytorialne.

¹⁵ W tej kwestii wypowiadali się najwybitniejsi przedstawiciele doktryny prawa międzynarodowego okresu międzywojennego stwierdzając, że dopóki nie nastąpi uznanie legalności nabytków terytorialnych państwa pokrzywdzone zachowują prawo do użycia siły zbrojnej w celu odzyskania utraconych terytoriów. Dyskusję na ten temat przedstawia B. WIEWIÓRA, *Uznanie nabytków terytorialnych w prawie międzynarodowym*, Poznań 1961, s. 99-100. Zakaz wojny agresywnej implikował nieuznanie nabytków terytorialnych będących wynikiem takiej wojny, ponieważ zawojowanie przestało być instytucją prawa międzynarodowego. Dyskusję wśród przedstawicieli doktryny prawa międzynarodowego w tej sprawie przedstawia J. SYMONIDES, *Zasada efektywności w prawie międzynarodowym*, Toruń 1967, s. 99-106.

¹⁶ K. CZUBOCHA, *Kwestia...*, s. 135-136.

Zmiany terytorialne dotyczyły też państw trzecich, tzn. nie zakwalifikowanych jako agresorów. W szczególności należy tu wymienić Polskę, która utraciła kresy wschodnie oraz Czechosłowację, która scedowała na rzecz ZSRR niewielkie terytoria na Zakarpaciu. Wreszcie Wielka Trójka nie zajęła się problemem państw zaanektowanych przez ZSRR w 1940 r., tzn. Litwą, Łotwą i Estonią.

Finlandia i Rumunia potwierdziły traktatowo decyzje jaltańsko-poczdamskie w 1947 r.¹⁷ cedując na rzecz ZSRR część swoich terytoriów. Państwa te znajdowały się jednak ponownie w sytuacji przymusowej (po raz pierwszy taka sytuacja wystąpiła w 1940 r.). Należy tu zatem mówić o wadzie oświadczenia woli, ponieważ obydwu państwom groziły sankcje militarne w przypadku oporu. Cesja pod przymusem nie wywołuje skutków prawnych¹⁸. Sprawa polska pokazuje jakie mogły być konsekwencje niezastosowania się do postanowień Wielkiej Trójki (zastąpienie legalnego rządu RP w Londynie rządem powolnym Wielkiej Trójce). W przypadku Finlandii zgoda na straty terytorialne umożliwiła uniknąć wkroczenia wojsk ZSRR do Finlandii. Jeżeli uznamy, że agresor po wygranej wojnie ma prawo zmusić stronę przegraną do podpisania traktatu, w którym ta strona ceduje terytoria na rzecz agresora to w istocie oznacza to podważenie mocy obowiązującej prawa międzynarodowego. Cesję jednostronną bez odszkodowania można natomiast wymuszać traktatowo na agresorze, który przegrał wojnę¹⁹.

Podsumowując powyższe kwestie łatwo zauważyć, że ZSRR posiadał roszczenia terytorialne w stosunku do kilku państw. Roszczenia te zostały zrealizowane poprzez agresje, groźby użycia siły, kwalifikowanie państw jako agresorów lub dokonywanie zmiany rządów w państwach przy pomocy użycia siły. Problem polega na tym, że tylko niektóre państwa rzeczywiście można zakwalifikować jako agreso-

¹⁷ 10 lutego 1947 r. podpisano traktaty z tzw. satelitami państw „Osi”, do których zaliczono Rumunię i Finlandię. Traktaty te były formalnym dopełnieniem decyzji Wielkiej Trójki z 1945 r. P. DALLIER, N.Q. DINH, A. PELLET, *op. cit.*, s. 531.

¹⁸ J. SYMONIDES, *op. cit.*, s. 78-81.

¹⁹ L. ANTONOWICZ, *Podręcznik prawa międzynarodowego*, Warszawa 1993, s. 201-202.

rów w stosunku do Związku Radzieckiego. Agresorami były Niemcy i ewentualnie Węgry, natomiast nie były nimi Finlandia, Rumunia i Japonia. W Polsce dokonano zmiany rządu w celu uzyskania potwierdzenia decyzji jałtańsko-poczdamskich. Za zaistniałą sytuację nie można winić tylko Związku Radzieckiego. Umowy jałtańsko-poczdamskie zostały podpisane przez trzy mocarstwa, które ponoszą solidarną odpowiedzialność za zaistniałą sytuację. Przykładowo Brytyjczycy od I wojny światowej stali na gruncie linii Curzona jako wschodniej granicy Polski i podczas negocjacji Wielkiej Trójki wspierali stanowisko ZSRR w sprawie tej granicy.

4. LEGALNOŚĆ DECYZJI JAŁTAŃSKO-POCZDAMSKICH W ODNIESIENIU DO POLSKI

Ustalenia jałtańsko-poczdamskie dotyczące państw trzecich dobrze ilustruje sprawa polska. Uregulowanie kwestii polskiej nastęrczało Wielkiej Trójce szczególnych problemów, ponieważ Polska była sprzymierzeńcem a ponadto od 1944 r. istniały dwa ośrodki władzy: Rząd RP w Londynie oraz PKWN a następnie Rząd Tymczasowy w Polsce. Polski nie można było zakwalifikować jako agresora a zatem trzeba było wymyśleć inny sposób osiągnięcia celów zamierzonych przez Wielką Trójkę. Sposobem tym okazała się być zmiana rządu w Polsce. Legalny rząd RP w Londynie sprzeciwiał się ustaleniom jałtańskim. W szczególności nie chciał się zgodzić na utratę polskich kresów wschodnich. Wielka Trójka doprowadziła zatem do tego, że za pomocą Armii Czerwonej i NKWD pozbawiono ten rząd efektywności na ziemiach polskich a następnie cofnięto mu uznanie. Na konferencji w Jałcie mocarstwa porozumiały się w tej sprawie oraz wykonały swoje zamierzenia w ciągu następnym kilku miesięcy²⁰.

Agresja z 17 września 1939 r. doprowadziła do prześladowań, represji, przesiedleń lub śmierci milionów Polaków zamieszkujących kresy wschodnie II Rzeczypospolitej. Według planów ZSRR Polacy zamieszkujący te tereny mieli zostać unicestwieni (także poprzez deportacje w głąb ZSRR) lub wywiezieni (repatriowani), aby nie było żadnych

²⁰ K. CZUBOCHA, *Kwestia...*, s. 136-138.

wątpliwości co do tego, że nie były to ziemie polskie. A. Piskozub twierdzi, że w latach 1939-1941 Polacy byli poddani większym represjom na kresach wschodnich (pod okupacją ZSRR) niż w Generalnej Gubernii²¹. W rzeczywistości wschodnie kresy II Rzeczypospolitej były regionem wieloetnicznym, w ramach którego współżyło kilka grup etnicznych. Ludność była tak przemieszana, że wyznaczenie linii granicznej według kryterium etnicznego było niemożliwe. Przykładowo Lwów i Wilno były zamieszkane w większości przez Polaków będąc ważnymi ośrodkami polskiej nauki i kultury na równi z Krakowem czy Warszawą²². Ogólnie rzecz biorąc, kresy wschodnie zamieszkiwało przez II wojnę światową 13 mln ludzi, z czego 5,5 mln stanowili Polacy, 4 mln Ukraińcy, 1,1 mln Białorusini i ponad 1 mln Żydzi²³.

Decyzje Wielkiej Trójki w sprawie odłączenia kresów wschodnich od Polski i zrekompensowania tych strat ziemiami niemieckimi nie wytrzymują krytyki ze stanowiska prawa międzynarodowego z następujących powodów:

1. według ówczesnego prawa międzynarodowego skład etniczny terytorium nie miał żadnego wpływu na jego przynależność państwową²⁴. Zatem kwestia czy tereny te były w większości zamieszkane przez Polaków jest bez znaczenia,

²¹ A. PISKOZUB, *Polska w cywilizacji zachodniej*, Toruń 2005, s. 150-151. W swoich obliczeniach A. Piskozub nie bierze pod uwagę obywateli Polskich narodowości żydowskiej.

²² Większościowe polskie osadnictwo wbijało się szerokim klinem w tereny dzisiejszej wschodniej Litwy i północno-zachodniej Białorusi dochodząc do Wilna. Tereny polskie przekazane Litwie przez ZSRR po agresji z 17 września 1939 r. zamieszkiwało 548 tys. ludzi z czego Polaków było 321 tys., Żydów 107 tys., Białorusinów 75 tys. a Litwinów tylko 31 tys. Cz. BRZOZA, A.L. SOWA, *Historia Polski 1918-1945*, Kraków 2006, s. 569.

²³ A. PANKOWICZ, *op. cit.*, s. 48.

²⁴ Nawet współcześnie w dobie praw człowieka skład etniczny danego terytorium nie ma wpływu na tytuł prawny do tego terytorium. Ludność nie ma prawa w drodze referendum decydować o przynależności państwowej zamieszkanego przez nią terytorium. Było to tym bardziej niemożliwe w porządku prawnym Ligi Narodów. J. SYMONIDES, *op. cit.*, s. 76.

2. Białorusini i Ukraińcy mogliby dokonać secesji od państwa polskiego, ale musiałoby to być wynikiem ich własnych wysiłków a nie interwencji ZSRR²⁵. Ponadto skomplikowane stosunki etniczne nie pozwalały określić które części dzisiejszej zachodniej Ukrainy i Białorusi były etnicznie polskie, ukraińskie lub białoruskie²⁶,
3. prawo międzynarodowe nie zna instytucji pozwalającej odebrać terytorium jakiemuś państwu i zrekompensować tą stratę przyznaniem kawałka terytorium innego państwa. W porządku prawnym Ligi Narodów, podobnie jak współcześnie, można było zamienić się terytoriami (cesja wzajemna) lub kupić terytorium (cesja jednostronna odpłatna)²⁷. Zatem nielegalne było wynagradzanie Polski terytoriami odebranymi Niemcom. Śląsk, Pomorze i część Prus wschodnich należy uważać za odszkodowanie za agresję Niemiec przeciwko Polsce z 1939 r.

Jeżeli chodzi o rządy utworzone na ziemiach polskich w latach 1944-1945 pod osłoną ZSRR to problematyczna jest ich legalność a w konsekwencji moc obowiązująca podpisanych przez te rządy umów międzynarodowych. Autor niniejszej pracy stoi na stanowisku, że utworzony 22 lipca 1944 r. PKWN oraz utworzony 31 grudnia 1944 r. Rząd Tymczasowy nie były legalnymi rządami polskimi. Do utworzenia Tymczasowego Rządu Jedności Narodowej (28 czerwca 1945) legalnym rządem pozostawał rząd RP w Londynie. Utworzenie rządu w państwie powinno być wynikiem wewnętrznej gry sił. Ponadto rząd powinien być rodzimy, tzn. dostatecznie niezależny od państw ościennych. Tymczasem PKWN i Rząd Tymczasowy były utworzone w wyniku interwencji ZSRR i działały pod ochroną Amii Czerwonej

²⁵ K. CZUBOCHA, *Odpowiedzialność...*, s. 214-215.

²⁶ Prawo międzynarodowe uznaje warunkowe prawo do secesji uznanych grup etnicznych zamieszkujących zwarcie jakieś terytorium stanowiąc tam większość. D. RAIC, *Statehood and the Law of Self-Determination*, Leiden-Boston 2002, s. 262-264.

²⁷ Zagadnienia cesji terytorialnej szerzej omawia J. SYMONIDES, *Terytorium w prawie międzynarodowym*, [w:] R. BIERZANEK, J. SYMONIDES, *Prawo międzynarodowe publiczne...*, s. 196-197. Cesja plebiscytarna była wyjątkowo zastosowana po zakończeniu I wojny światowej, ale w późniejszym okresie nie była praktykowana (także w traktatach z satelitami „Osi” z 1947 r.). J. SYMONIDES, *Zasada...*, s. 76.

i NKWD. Obydwa rządy składały się z wysłanych z ZSRR komunistów, z których część była agentami sowieckimi. Rząd RP w Londynie utracił efektywność w wyniku działań ZSRR. „Wyzwalając” Polskę ZSRR zniszczył kilkusetkrotną siłę zbrojną rządu RP w Londynie (Armia Krajowa), która w normalnych warunkach nie dopuściłaby do przejścia władzy w Polsce przez komunistów. W konsekwencji wszystkie umowy międzynarodowe zawarte przed dniem 28 czerwca 1945 r. przez PKWN i Rząd Tymczasowy są pozbawione mocy prawnej. Dotyczy to przykładowo umowy z ZSRR o repatriacji z dnia 9 września 1944 r. Tymczasowy Rząd Jedności Narodowej został utworzony w wyniku decyzji Wielkiej Trójki podjętej w Jałcie, ale jego efektywność przesądza o jego legalności²⁸.

5. DECYZJE JAŁTAŃSKO-POCZDAMSKIE A WSPÓLCZESNE PRAWO MIĘDZYNARODOWE I STOSUNKI MIĘDZYNARODOWE

Po II wojnie światowej utrzymywano fikcję pełnej legalności tzw. ładu jałtańsko-poczdamskiego. Jakikolwiek kwestionowanie tego ładu było zabronione w państwach bloku wschodniego oraz niepopularne w państwach zachodnich, które były współautorami nowego porządku²⁹. Tylko nieliczni przedstawiciele doktryny prawa międzynarodowego wypowiadali uwagi krytyczne w omawianym zakresie. Przykładowo K. Marek stwierdza, że rządy utworzone na ziemiach polskich w 1944 i 1945 r. były rządami marionetkowymi a Polska była w tym okresie państwem marionetkowym³⁰. J. Crawford pisze natomiast, że mniejsze państwa sojusznicze nie miały innego wyjścia jak tylko potwierdzić decyzje jałtańsko-poczdamskie, ponieważ na ich terytoriach stacjonowały armie mocarstw sprzymierzonych³¹.

²⁸ K. CZUBOCHA, *Odpowiedzialność...*, s. 218-226.

²⁹ Państwa Zachodu uznały podboje ZSRR z okresu II wojny światowej w Akcie końcowym KBWE w 1975 r. P. DALLIER, N.Q. DINH, A. PELLET, *op. cit.*, s. 532.

³⁰ K. MAREK, *Identity and Continuity of States in Public International Law*, Geneva 1955, s. 478-507.

³¹ J. CRAWFORD, *The Creation of States in International Law*, New York 1979, s. 310.

Po 1990 r. mocarstwa, które współtworzyły powojenny ład w Europie utraciły swoją pozycję międzynarodową. W związku z tym narasta rewizjonizm w stosunku do tego ładu. Okazuje się, że wiele narodów i państw czuje się pokrzywdzonych decyzjami jałtańsko-poczdamskimi, co wpływa w istotny sposób na stosunki międzynarodowe w Europie Środkowo-Wschodniej. ZSRR nie poniósł odpowiedzialności za agresje z lat 1939-1940 a nawet został za nie nagrodzony pokaźnym przyrostem terytorium (sprawiedliwość była wybiórcza). Federacja Rosyjska czuje się szczególnie zagrożona tendencjami rewizjonistycznymi. Rosja jako spadkobierca ZSRR uważa się za wyzwoliciela narodów Europy, który uwolnił świat od faszyzmu. Doszło do tego, że prezydent Miedwiediew zaproponował w 2009 r. wprowadzenie prawa zezwalającego na karanie wszystkich, którzy nie zgadzają się z wersją historii promowaną przez Kreml. Powstała także komisja, która ma przeciwdziałać „fałszowaniu” historii ze szkodą dla interesów Rosji. Pod szczególną presją znajdują się rosyjscy historycy³². Od 1990 r. w Europie Środkowo-Wschodniej toczy się walka o kształt historii na szczeblu dyplomatycznym, w mediach oraz w kołach naukowych. Ład jałtańsko-poczdamski został poddany ostrej krytyce przez historyków i politologów po 1990 r.³³ Szczególnie problematyczne jest kwestionowanie tego ładu na gruncie prawa międzynarodowego, ponieważ potencjalne skutki mogłyby oznaczać zmiany granic lub odszkodowania. Przykładowo Federacja Rosyjska jest w stanie przyznać się do niektórych win na gruncie politycznym, ale nie przed sądami (np. sprawa zbrodni katyńskiej).

Ciągle aktualna jest sprawa przymusowych przesiedleń ludności w związku ze zmianami granicznymi przeprowadzonymi przez Wielką Trójkę (sprawa ma wpływ na stosunki międzynarodowe). Ziomkostwa w Niemczech przejawiają tendencje rewizjonistyczne a ich członkowie uważają się za pokrzywdzonych i wypędzonych domagając się odszkodowań za mienie pozostawione na polskich ziemiach odzyskanych. Polskie środowiska kresowiaków i Sybiraków także uważa-

³² O. MATTHEWS, *The History Wars*, «Newsweek» nr 29 z 20 lipca 2009 r., s. 46-48.

³³ Patrz przykładowo W. ROSZKOWSKI, *op. cit.*, s. 144-150, 155-156; A. GARLICKI, *Historia 1815-2004. Polska i świat*, Warszawa 2005, s. 421-423, 438-440.

ją się za ofiary decyzji jałtańsko-poczdamskich. Finowie wypędzeni z Karelii po agresji ZSRR z 1940 r. (450 tys. osób) do dzisiaj nie mogą się pogodzić z utratą ojcowizny. Decyzje Wielkiej Trójki dotyczące przesiedleń (repatriacji) stanowiłyby rodzaj czystek etnicznych z punktu widzenia współczesnego prawa międzynarodowego. Jednakże w momencie ich podejmowania nie istniał jeszcze system prawnomiędzynarodowej ochrony praw człowieka. Powszechna Deklaracja Praw Człowieka została uchwalona przez Zgromadzenie Ogólne ONZ w 1948 r. Zatem wypędzeni zostali skrzywdzeni, ale nie można rozpatrywać ich sytuacji na gruncie współczesnego prawa międzynarodowego. Ponadto przesiedlenie Niemców można traktować jako element ukarania agresora (w tej sytuacji także obywatele państwa agresora ponoszą konsekwencje polityki własnego państwa). Sprawa przedstawia się inaczej w przypadku wysiedlonych Polaków i Finów, ponieważ Polska i Finlandia nie były agresorami. Wysiedlonym Polakom i Finom należy się zatem odszkodowanie za mienie pozostawione w byłym ZSRR. W szczególności odszkodowanie takie należy się Polakom obywatelom za utracone pożytki, które osiągnęliby w latach 1939-1945, tzn. podczas nielegalnej okupacji polskich ziem przez ZSRR (majątki Polaków zostały znacjonalizowane po agresji z 1939 r.).

Konflikty pomiędzy Polską, Litwą, Łotwą i Estonią a Federacją Rosyjską z ostatnich lat także były spowodowane w znacznym stopniu decyzjami jałtańsko-poczdamskimi³⁴. Estończycy ponieśli ogromne straty ludnościowe w walce z sowieckim okupantem podczas II wojny światowej, ponieważ współdziałali z Niemcami. Estończycy nie widzą w takim współdziałaniu nic złego, ale Armia Czerwona jest przez nich uważana za najeźdźcę i okupanta. Państwa zachodnie wznowiły (a nie nawiązały) stosunki dyplomatyczne z państwami bałtyckimi po 1990 r.,³⁵ co oznacza, że państwa te pozostawały pod nielegalną okupacją w okre-

³⁴ K. CZUBOCHA, *Wpływ importu surowców energetycznych z Rosji na Wspólną Politykę Zagraniczną i Bezpieczeństwa Unii Europejskiej w latach 2004-2009*, «Zeszyty Naukowe PITWIN» 1.1/2009, s. 93, 97.

³⁵ J. COMBACAU, *L'Etat en droit international*, [w:] J. COMBACAU, S. SUR, *Droit international public*, Paris 1999, s. 297; R. KWIECIEN, *Tożsamość Litwy, Łotwy i Estonii w świetle prawa międzynarodowego*, Warszawa 1997, s. 22.

sie zimnej wojny. W tej sytuacji rosyjska ludność, która napłynęła w tym okresie do państw bałtyckich słusznie jest uważana za element obcy i napływowy. Natomiast Rosja twierdzi, że ludność ta jest dyskryminowana. Znaczna część polskich elit politycznych oraz środowiska kresowiaków, Sybiraków, kombatantów z podziemia niepodległościowego (np. Armii Krajowej) i rodziny katyńskie ciągle uważają Rosję za niebezpiecznego wroga, który stanowi zagrożenie dla polskiej suwerenności. Także w tym przypadku takie postawy zostały do pewnego stopnia wywołane decyzjami jałtańsko-poczdamskimi.

Wreszcie Wspólna Polityka Zagraniczna i Bezpieczeństwa Unii Europejskiej znajduje się w kryzysie, ponieważ państwa Europy Środkowo-Wschodniej są negatywnie nastawione do Rosji a Francja i Niemcy pragną stworzyć strategiczne partnerstwo z Rosją jako przeciwwagę dla dominującej pozycji Stanów Zjednoczonych w Europie i świecie. Państwa Europy Środkowo-Wschodniej wołają jednak współpracować ze Stanami Zjednoczonymi w celu zapewnienia sobie suwerenności. Takie były uwarunkowania poparcia interwencji Stanów Zjednoczonych w Iraku przez te państwa wbrew naciskom Francji i Niemiec³⁶.

Nauka prawa międzynarodowego także została skonfrontowana z problemem wyjaśnienia mocy obowiązującej decyzji jałtańsko-poczdamskich. Jeżeli decyzje te są w pełni legalne to oznacza to, że do jakiegoś stopnia użycie siły w stosunkach międzynarodowych ciągle popłaca, chociaż formalnie jest zakazane. Polska potwierdziła swoje wschodnie granice traktatowo w 1990 r., ponieważ nie było innego wyjścia. Wielu innych decyzji jałtańsko-poczdamskich nie można podważyć, ponieważ sprawy zaszły za daleko. Czy Gruzja także będzie zmuszona z czasem uznać utratę dwóch prowincji ze względu na realne uwarunkowania międzynarodowe? Pokłosem polityki Wielkiej Trójki są marionetkowe państwa i rządy. W tym kontekście toczy się dyskusja naukowa w odniesieniu do suwerenności Polski w latach 1944-1989,³⁷

³⁶ K. CZUBOCHA, *Zagadnienie suwerenności państwowej a procesy integracyjne w ramach struktur europejskich*, «Jarosławskie Studia Społeczne» 1.1/2006, s. 21-23.

³⁷ Przykładowo por. *Materiały II ogólnopolskiej konferencji prawa międzynarodowego, „Suwerenność we współczesnym prawie międzynarodowym”*, Jabłonna 24-26 maja 1990, Warszawa 1991.

legalności NRD³⁸ oraz rządów marionetkowych w państwach demokracji ludowej (rządy takie mają implikować brak suwerenności państwa). Współcześnie istnieją podobne problemy w przypadku Kosowa, Południowej Osetii czy Abchazji. W sumie, chociaż od zakończenia II wojny światowej minęło kilkadziesiąt lat skutki decyzji jałtańsko-poczdamskich wywołują napięcia w stosunkach międzynarodowych i dyskusje w doktrynie prawa międzynarodowego. Ciągłe jeszcze sprawy tzw. powojennego ładu pokojowego w Europie nie można uważać za problem wyłącznie historyczny.

5. PODSUMOWANIE

Tzw. ład jałtańsko-poczdamski był wynikiem wielokrotnego i rażącego naruszania prawa międzynarodowego przez Wielką Trójkę, chociaż nie wszystkie decyzje mocarstw sojusznicznych były nielegalne. Przede wszystkim umowa międzynarodowa nie może naruszać praw i obowiązków państw trzecich. Zatem wszystkie postanowienia umowne dotyczące państw trzecich (z wyjątkiem agresorów) były nielegalne. Umowy jałtańska i poczdamska były umowami zamkniętymi, czyli były prawnie wiążące tylko dla Stanów Zjednoczonych, ZSRR i Wielkiej Brytanii. Państwa trzecie potwierdziły postanowienia umowne przystępując do umowy poczdamskiej i jałtańskiej. Jednakże w tym okresie na ich terytoriach stacjonowały siły zbrojne mocarstw sprzymierzonych lub groziły sankcje militarne w przypadku nie podporządkowania się woli Wielkiej Trójki. Mamy tu zatem do czynienia z brakiem swobody, który warunkuje wadę oświadczenia woli. W przypadku Polski Wielka Trójka stworzyła nowy rząd dla Polski, aby uzyskać potwierdzenie swoich nielegalnych decyzji np. w kwestii pozbawienia Polski kresów wschodnich (Rządowi RP w Londynie cofnięto uznanie, ponieważ nie godził się on na zmiany granic na wschodzie Polski).

³⁸ Problem ten szerzej omawia J. CRAWFORD, *op. cit.*, s. 273-280. Wielu przedstawicieli niemieckiej doktryny prawa międzynarodowego odmawiało NRD legalności. J. SYMONIDES, *Zasada...*, s. 31.

Po 1989 r. narastają tendencje rewizjonistyczne w odniesieniu do tzw. powojennego ładu w Europie. W praktyce nie ma jednak możliwości zmiany tego ładu ze względu na zupełnie nowe uwarunkowania w zakresie stosunków międzynarodowych i ludnościowych. Przykładowo na dawnych wschodnich kresach II Rzeczypospolitej powstały nowe państwa (Ukraina, Białoruś) a Polacy nie stanowią tam w sensie demograficznym realnej siły. Ponadto po 1989 r. Polska ponownie potwierdziła traktatowo swoje granice wschodnie. Nie oznacza to jednak, że w sensie prawnomiędzynarodowym sprawa jest zamknięta. ZSRR nigdy nie zapłacił odszkodowań za agresję z 17 września 1939 r. (kwestia ta odnosi się zarówno do państwa polskiego jak też poszkodowanych obywateli polskich). Prawo międzynarodowe nie przewiduje możliwości jednostronnej cesji terytorium bez odszkodowania. W konsekwencji Federacja Rosyjska jako prawny sukcesor ZSRR powinna wypłacić Polsce odszkodowania za utracone terytoria (kresy wschodnie) oraz odszkodowania dla poszkodowanych polskich obywateli.

Częściowo nielegalne decyzje jałtańsko-poczdamskie są do dzisiaj powodem poważnych napięć międzynarodowych. Przykładowo Litwa, Łotwa, Estonia oraz Polska uważają się za strony poszkodowane przez ZSRR podczas II wojny światowej. W rezultacie stosunki pomiędzy Rosją a tymi państwami są ciągle napięte. Taka sytuacja uniemożliwia stworzenie spójnej Wspólnej Polityki Zagranicznej i Bezpieczeństwa Unii Europejskiej (w szczególności chodzi o wymiar wschodni tej polityki). Uznanie pełnej legalności ładu jałtańsko-poczdamskiego oznacza przyznanie racji sceptykom, którzy utrzymują, że prawo międzynarodowe nie ma mocy obowiązującej, będąc zbiorem zasad politycznych, które można stosować w zależności od aktualnych interesów państwa.

THE LEGALITY OF THE YALTA AND POTSDAM LEGAL ORDER
FROM THE POINT OF VIEW OF PUBLIC INTERNATIONAL LAW

Summary

The Yalta and Potsdam agreements of 1945 created the so-called “new peaceful order” in Europe. The agreements contained three sorts of provisions. The provisions concerning solely the Great Three were legal. The clauses referring to the WW II aggressors were legal as well. However, the provisions referring to third countries which were not aggressors were null and void. Smaller states were forced to confirm the decisions of the Great Three. The problem is that only an aggressor can be forced to sign a treaty. In other cases the use of force causes invalidity of the treaty. In consequence, the Axis powers were punished lawfully whereas Poland lost its eastern territories unlawfully. Finland and Romania were qualified as aggressors, but in fact the Soviet Union acquired their territories first in 1940 as a result of an aggression and the threat of force. Every attempt at opposing the will of the Great Three was quashed. For instance, Polish government-in-exile was deprived of its effectiveness as it opposed the clauses mandating the loss of Polish Eastern territories. The Great Three were in breach of law in case of several provisions. They were not able to fully adhere to international law as one of the aggressors (the Soviet Union) participated in the creation of the post-war legal order. Therefore, the justice was nor fully served as the Soviet Union was not punished for its aggressions of 1939-1940. The consequences of the partially unlawful decisions of the Great Three linger even today causing international tensions particularly in Central and Eastern Europe.